

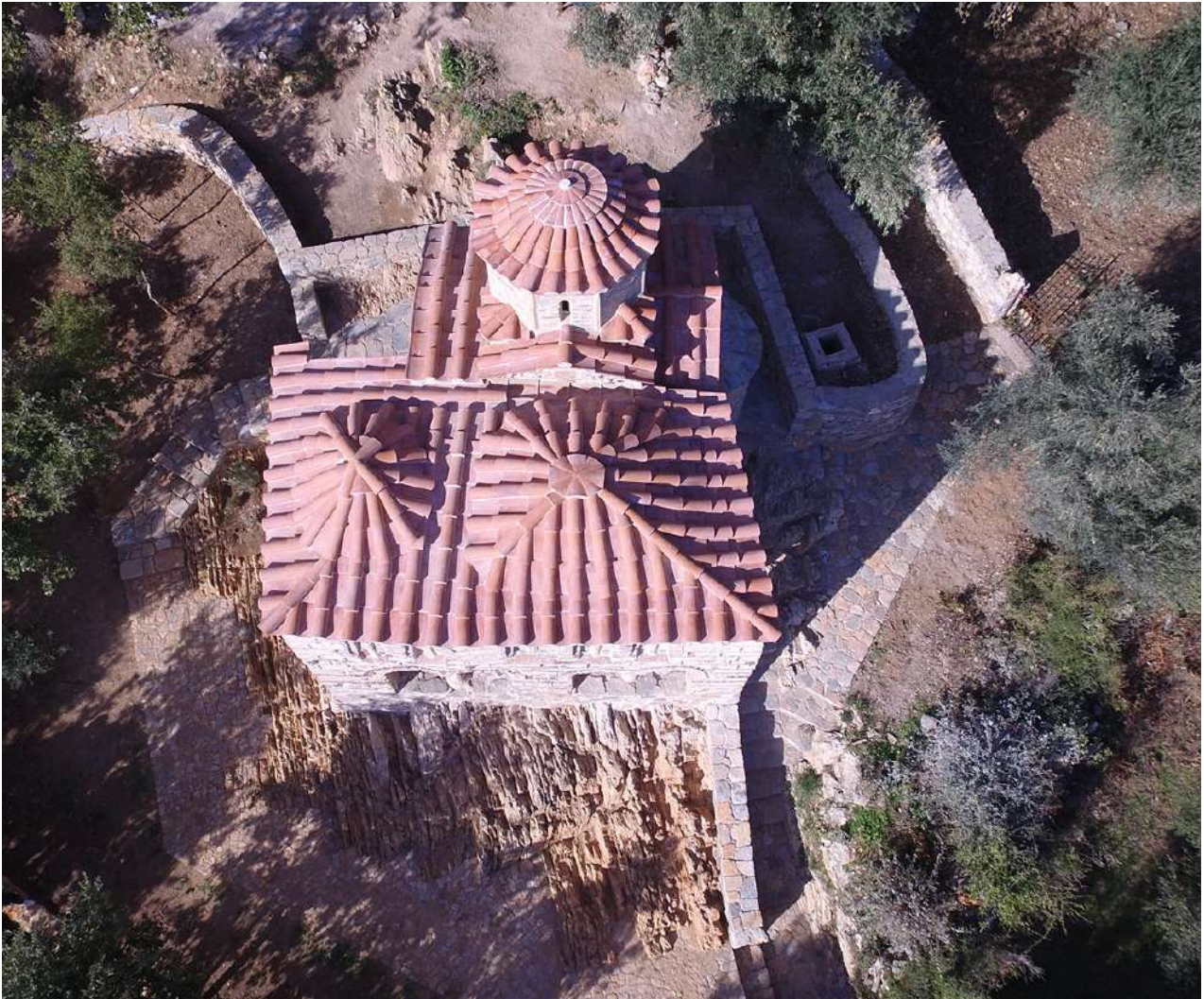
ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗ ΜΑΝΗ

Ναός Άι Στράτηγου παρά την Καστάνια

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας ανακοίνωσε την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης του Ι.Ν. του Άι Στράτηγου (Ταξιάρχη) στην Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης. Η ιερή ακολουθία των θυρανοξίων πραγματοποιήθηκε χοροστατώντας του σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Μάνης Χρυσοστόμου Γ', το Σάββατο, 9 Ιουνίου 2018.

Ο ναός του Άι Στράτηγου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης (© ΕΦΑ Μεσσηνίας).

Ο ναός του Άι Στράτηγου. Άποψη του μνημείου από αέρος, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών και την ανακατασκευή του τρούλου (© ΕΦΑ Μεσσηνίας).

Ο ναός του Άι Στράτηγου ή Ταξιάρχη βρίσκεται 1,5 χλμ περίπου έξω από την Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης, στη θέση Νιόκαστρο. Στα νότια του ναΐσκου υψώνεται εντυπωσιακό πρόσκτισμα μεγαλύτερων διαστάσεων, το οποίο αρχικά είχε τη μορφή στοάς και χρησίμευε ως πλάγιος νάρθηκας. Ο Νικόλαος Δρανδάκης χρονολόγησε το μνημείο στον 13ο αιώνα, αναγνωρίζοντας τρεις οικοδομικές φάσεις, άποψη που έκτοτε δεν αμφισβητήθηκε.

Ο τρούλος

Ο ναός παλιότερα είχε θεωρηθεί ότι ανήκει στην ομάδα των σταυρεπίστεγων της Α1 παραλλαγής.

Κατά τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης, ωστόσο, αποκαλύφθηκαν νέα στοιχεία, που επέβαλαν την επανεξέταση της αρχικής αυτής εκτίμησης. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν τεμάχια πώρινων γωνιακών κιονίσκων, καθώς και πώρινα μονολιθικά τόξα από παράθυρα. Το ένα εξ αυτών διέθετε καμπυλωμένη πλευρά, με σπαράγματα τοιχογραφίας, στοιχείο που υποδεικνύει ότι προερχόταν από την εσωτερική παρειά ενός κυλινδρικού τυμπάνου τρουλαίας κατασκευής. Μάλιστα η καμπυλότητα του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού μέλους ταίριαζε απόλυτα στον κύκλο, διαμέτρου 1,45μ., που εγγράφεται στη συμβολή της εγκάρσιας με τη διαμήκη σταυρική κεραία. Τα παραπάνω στοιχεία,

Ο ναός του Αι Στράτηγου πριν από τις εργασίες αποκατάστασης (© ΕΦΑ Μεσσηνίας).

σε συνδυασμό με την πολύ μικρή υψομετρική διαφορά μεταξύ εγκάρσιας και διαμήκους καμάρας, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το μνημείο διέθετε αρχικά τρούλο. Ανήκε, ως εκ τούτου, σε μια σπάνια παραλλαγή τρουλαίων ναών, οι οποίοι στη βιβλιογραφία αναφέρονται με διάφορες ονομασίες, κυρίως ως «σταυρεπίστεγοι με τρούλο» ή ως «σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με άνισα πλάτη κεραιών».

Οι περισσότερες εφαρμογές ανάλογων πειραματισμών στη βυζαντινή ναοδομία εντοπίζονται στη Μάνη με επίκεντρο την ίδια την Καστάνια. Τα παραπάνω στοιχεία οδήγησαν στην τροποποίηση της εγκεκριμένης μελέτης, που προέβλεπε την αποκατάσταση της σταυρεπίστεγης ανωδομής του μνημείου, προκειμένου να συμπεριληφθεί η ανακατασκευή ενός τρούλου στη συμβολή των σταυρικών του κεραιών. Η εύρεση των κιονίσκων, προφανώς από τις γωνίες του τυμπάνου, προέκρινε

την ανακατασκευή ενός τρούλου οκταγωνικής μορφής. Σε αυτόν ενσωματώθηκαν όσα τμήματα κιονίσκων διατηρούνταν σε καλύτερη κατάσταση, καθώς επίσης και δύο από τα μονολιθικά τόξα παραθύρων για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω. Δεν εντοπίστηκαν στοιχεία για την απόληξη του τρούλου, η οποία αποκαταστάθηκε συμβατικά με τη μορφή οριζόντιου λοξότμητου πώρινου γείσου.

Η στοά

Η στοά είναι κτισμένη κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής. Οι όψεις της διαρθρώνονται με εντυπωσιακά δίβηλα ανοίγματα, ενώ μία ακόμη ζώνη με δίλοβα ψευδοπαράθυρα σχηματίζεται στο ανώτερο τμήμα της νότιας πλευράς της.

Εξαιρετικό εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι τοιχογραφίες της στοάς. Στον θόλο του ανατολικού διαμερίσματος εικονίζεται η παράσταση της ανθρωπόμορφης αγίας Τριάδας σε

Ο ναός του Άι Στράτηγου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών (© ΕΦΑ Μεσσηνίας).

οριζόντια διάταξη. Τη σύνθεση περιβάλλει ευρεία ζώνη που χωρίζεται με κόκκινες ταινίες σε εννέα διάχωρα, εντός των οποίων εικονίζονται εναλλάξ εξαπτέρυγα και ζεύγη ολόσωμων αγγέλων. Χαμηλότερα, αποκαλύφθηκαν σκηνές από τη Δευτέρα Παρουσία. Στο τύμπανο του βόρειου αψιδώματος εικονιζόταν η Σύναξη των Αρχαγγέλων, από την οποία καλύτερα διατηρείται η τοιχογραφία ολόσωμου αρχαγγέλου, πιθανώς του Μιχαήλ. Οι τοιχογραφίες του δυτικού διαμερίσματος της στοάς έχουν υποστεί μεγαλύτερες φθορές. Στο φουνικό παριστάνεται η Πεντηκοστή, ενώ χαμηλότερα, στο ανατολικό τμήμα του θόλου, εικονίζονται συμπληρωματικά θέματα της ίδιας σκηνής. Στον βόρειο

τοίχο, αριστερά της εισόδου, έχει απεικονιστεί η Βάπτιση. Με την ίδια σκηνή συνδέεται και η μορφή στηθαίου προφήτη με αναπτυγμένο ειλητάριο που παριστάνεται πάνω από την είσοδο. Δυτικότερα, εικονίζεται μετωπικός, σε στάση δέησης, ο άγιος Νίκων ο Μετανοείτε. Ψηλότερα, στο βόρειο τύμπανο, ανάμεσα στο μοναδικό παράθυρο της στοάς, έχει ιστορηθεί η σκηνή του Χριστού Ελκομένου επί του Σταυρού.

Η κτητορική επιγραφή

Το σημαντικότερο εύρημα κατά τη διάρκεια της επέμβασης στον ναό προέκυψε από τον καθαρισμό της κτητορικής επιγραφής στο στενό τμήμα

Η τοιχογραφία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ πριν από τις εργασίες συντήρησης (© ΕΦΑ Μεσσηνίας).

Η τοιχογραφία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης (© ΕΦΑ Μεσσηνίας).

της τοιχοποιίας δυτικά της θύρας εισόδου στη στοά, που συνδέεται, χωρίς αμφιβολία, με την τοιχογράφηση της. Πρόκειται για πολύστιχο κείμενο, είκοσι εννέα στίχων, γραμμένο με κεφαλαία μαύρα γράμματα σε ωχροκίτρινο κάμπο. Κάθε στίχος περιλαμβάνει έξι με οκτώ γράμματα που αντιστοιχούν σε δύο έως τέσσερις λέξεις, ανάλογα με τις χρησιμοποιούμενες συντμήσεις ή υπερθέσεις γραμμάτων. Το πρώτο τμήμα της επιγραφής παραμένει δυσανάγνωστο. Στον εικοστό στίχο αναφέρεται ο μήνας και η μέρα, στον επόμενο το έτος και ακολουθούν τα ονόματα των αυτοκρατόρων. Από τη μεταγραφή της επιγραφής προκύπτει ότι η κύρια φάση τοιχογράφησης της στοάς του Άι Στράτηγου Καστάνιας μπορεί να χρονολογηθεί στα χρόνια της βασιλείας του Ισαακίου Β' Αγγέλου και της δεύ-

τερης συζύγου του Μαρίας (Μαργαρίτας) μεταξύ των ετών 1185 και 1195. Εντός αυτού του χρονικού πλαισίου τη μόνη πιθανή συμπλήρωση του τρίτου ψηφίου της χρονολογίας της επιγραφής συνιστά το γράμμα «Β». Στην περίπτωση αυτή, ως έτος τοιχογράφησης της στοάς μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς το εξακισχλιοστό επτακοσιοστό δεύτερο (6702), που αντιστοιχεί στο έτος 1194 από γεννήσεως Χριστού, το προτελευταίο δηλαδή έτος βασιλείας του Ισαακίου Αγγέλου, λίγο πριν εκθρονιστεί και τυφλωθεί από τον αδελφό του Αλέξιο Γ', ένα χρόνο αργότερα.

Με βάση τα παραπάνω η δεύτερη οικοδομική φάση του υπό εξέταση μνημείου, στην οποία προσγράφεται η ανέγερση της νότιας στοάς, μπορεί να τοποθετηθεί λίγο πριν το 1194, έτος εκτέλεσης των τοιχογραφιών, ενώ ελαφρώς νωρίτερα θα πρέπει να χρονολογηθεί και η ανέγερση του τρουλαίου ναού. Ως εκ τούτου, ο αρχικός ναός του Άι Στράτηγου συνιστά ένα από τα αρχαιότερα παραδείγματα ανάλογων πειραματισμών στη βυζαντινή ναοδομία, που θα γνωρίσουν ευρύτερη διάδοση κατά την επόμενη εκατονταετία. Η ασφαλής αναχρονολόγηση εντός της δωδέκατης εκατονταετίας ενός ακόμη μνημείου στην ευρύτερη περιοχή της Καστάνιας, εκτός από τον ήδη γνωστό ναό του Αγίου Πέτρου, καταδεικνύει τη σπουδαιότητα και την ευρωστία του οικισμού ήδη από την πρώιμη αυτή περίοδο.

Εργασίες αναστήλωσης του μνημείου και συντήρησης των τοιχογραφιών του

Το μνημείο, σε κατάσταση ετοιμορροπίας μέχρι τον Νοέμβριο του 2015, αντιμετώπιζε σοβαρά δομοστατικά και μορφολογικά προβλήματα, ενώ ο αρχικός τρουλαίος πυρήνας του είχε καταρρεύσει. Το 2010 εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Γιώργο Νίνο και το επιστημονικό προσωπικό της τότε αρμόδιας 26ης ΕΒΑ η μελέτη αναστήλωσης του ναού. Το μνημείο αποκαταστάθηκε μεταξύ των ετών 2016 και 2018 υπό την εποπτεία της Διευθύντριας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας Ευαγγελίας Μηλίση-Κεχαγιά και του προϊσταμένου του τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων Μιχάλη Κάππα.

Οι εργασίες αποκατάστασης υλοποιήθηκαν από τη Μνημειοτεχνική ΕΠΕ των αδελφών Θεόφιλου και Γιώργου Κουφόπουλου. Η μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών εκπονήθηκε από το επιστημονικό προσωπικό της ΕΦΑ Μεσσηνίας με επικεφαλής την συντηρήτρια Μαρία Βασιλειάδη. Η συντήρηση του ζωγραφικού διακόσμου πραγματοποιήθηκε από την

Ο ναός του Άι Στράτηγου. Η κτητορική επιγραφή, τμήμα (© ΕΦΑ Μεσσηνίας).

συντηρήτρια Παναγιώτα Σόμαλη. Σε διάφορα στάδια του έργου βοήθησαν επίσης ο πολιτικός μηχανικός Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος και οι συντηρήτριες Βάσω Μπάκα, Ουρανία Θεοδωροπούλου, Ελένη Μπακοθανάση, Ελένη Κατσιγιάννη και Μαρία Κουτσοδημητροπούλου. Οι εργασίες βελτίωσης των οδών πρόσβασης στο μνημείο εκτελέστηκαν από τον Δήμο Δυτικής Μάνης. Η υλοποίηση του έργου αποκατάστασης του ναού, συνολικού κό-

στους 215.000 ευρώ, κατέστη εφικτή χάρη στη γενναιόδωρη χορηγία του Θανάση και της Μαρίνας Μαρτίνου.

Στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν περιλαμβάνονταν η στερέωση των τοίχων και της θολοδομίας της πλάγιας στοάς και του ναού με εφαρμογή ενεμάτων και εφαρμογή συστήματος ελκυστήρων από ανοξείδωτο χάλυβα, η ανακατασκευή της κατεδαφισμένης ανωδομής του αρχικού τρουλαίου

Η παράσταση της Αγίας Τριάδας πριν και μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης (© ΕΦΑ Μεσσηνίας).

Ο ναός του Άι Στράτηγου. Απόψεις του μνημείου κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης (© ΕΦΑ Μεσσηνίας).

λύπτονταν από παχύ στρώμα αλάτων αναδεικνύοντας τη σπουδαιότητα του μοναδικού αυτού ζωγραφικού συνόλου της μεσοβυζαντινής περιόδου.

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά

Δρ Αρχαιολόγος
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

ναού και η ανακατασκευή των στεγών του ναού και της στοάς με χειροποίητα κεραμίδια. Εκτελέστηκαν επιπλέον εκτεταμένες εργασίες στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου προκειμένου να εξασφαλιστεί η καλύτερη δυνατή ανάδειξη του. Ο προσεκτικός καθαρισμός του ζωγραφικού διακόσμου συνέβαλε στην αποκάλυψη πολλών παραστάσεων που κα-

Μιχάλης Κάππας

Δρ Αρχαιολόγος
Προϊστάμενος Τμήματος Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων
Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού